

Karmatîlerin Irak'taki Faaliyetleri ve Etkileri*

Activities and Influences of the Qarmatians in Iraq

Şeyza ÇOKŞEN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi Şeyza ÇOKŞEN

ORCID: [0000-0003-4615-2475](https://orcid.org/0000-0003-4615-2475)

e-mail: cseyza@gmail.com

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
Ankara, Türkiye

Başvuru/Submitted: 23.01.2025

Kabul/Accepted: 24.07.2025

Atıf: Çokşen, Şeyza, “Karmatîlerin Irak'taki Faaliyetleri ve Etkileri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (Aralık 2025): 502-520

Citation: Çokşen, Şeyza, “Activities and Influences of the Qarmatians in Iraq”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (December 2025): 502-520

Lisans/License:

OPEN ACCESS

Öz- Bu çalışma, Orta Çağ İslam dünyasını etkileyen sosyo-dinî bir grup olan Karmatîlerin Irak'taki faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Çalışmada Karmatîlerin kimlerden oluştuğu, hangi amaca hizmet ettikleri, kurucusu Hamdân Karmat'ın kim olduğu ve neden Irak bölgesinin seçildiği gibi sorulara cevap aranmaktadır. Ayrıca İslam dünyasını siyasi, sosyal ve ekonomik yönden nasıl etkiledikleri, bu tarz hareketlerin propaganda faaliyetlerinin neler olduğu gibi sorulara cevap bulmak amaçlanmaktadır. Çalışmada, Karmatîlerin dönemin İslam dünyasını iki kutuplu bir yapıya dönüştürdüğü ve Sünnî akideye zarar veren oluşumlara öğreti ve metot bakımından kaynaklık ettiği sonucuna varılmaktadır. Karmatîler, III./IX. yüzyılın ikinci yarısından IV./X. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüş Bâtîni bir gruptur. Altıncı İmâm Ca'fer es-Sadık'ın ölümünün ardından yaşanan kargaşa fırkanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Karmatîler, Irak, Küfe'de ortaya çıkmış daha sonra Suriye, Yemen, Hindistan ve Bahreyn'e kadar yayılmışlardır. Yaklaşık olarak iki yüz yıl boyunca tarih sahnesinde kalan Karmatîler, dönemin Sünnî temsilcisi olan Abbasî Devleti'ni tehdit eder hale gelmiştir. Bunlardan Bahreyn Karmatîleri siyâsi bir kimlik kazanarak devlet haline gelmiştir. Irak Karmatîleri özellikle Küfe'de yoğunlaşmış ve Abbasîler'e karşı silahlı isyanlara girişmişlerdir. Karmatî hareketi, toplumun memnuniyetsiz kesimine hitap ederek zamanla bir protesto hareketine dönüşmüştür. Şii tabandan beslenen bu hareketin kaynağı, sosyal ve iktisadî gelişmelerin getirdiği eşitsizlikler, insan kaynağı ise Bedevî Araplar ve diğer unsurlardan meydana gelmektedir.

Anahtar Kelimeler– Bâtînilik, İsmâîlîlik, Seb'iyye, Karmatîler, Abbasîler.

Abstract –This study examines the activities and influence of the Qarmatians in Iraq, a socio-religious movement that played a significant role in the medieval Islamic world. This study seeks to answer questions such as who the Qarmatians were, what their aims were, who their founder Hamdân Qarmat was, and why the Iraq region was chosen as their center of activity. In addition, the study aims to determine how the Qarmatians influenced the Islamic world politically, socially, and economically, and to analyze their methods of propaganda. The study concludes that the Qarmatians transformed the Islamic world of the period into a bipolar structure and gave rise to movements that challenged Sunni orthodoxy in both doctrine and method. The Qarmatians were an esoteric group that existed from the second half of the 3rd/9th century until the end of the 4th/10th century. Qarmatians emerged in Kufa, Iraq, and later spread to Syria, Yemen, India and Bahrain. The Qarmatians, who remained active for about two centuries, became a major threat to the Abbasids, the Sunni representatives of the period. Among them, the Qarmatians of Bahrain gained a political identity and established their own state. Qarmatians of Iraq concentrated especially in Kufa, engaged in armed rebellions against the Abbasids. The Qarmatian movement appealed to the dissatisfied segment of society and turned into a protest movement. The roots of this movement, which was nourished by a Shiite base, lay in the inequalities brought about by social and economic developments, and its support base consisted of Bedouin Arabs and other social elements.

Keywords– Batiniyya, Ismailisim, Sebiyya, Qarmatians, Abbasids.

* Bu çalışma yazarın "Selçuklular Çağında Bâtînilik: Karmatîler Örneği" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2025
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Intellectual and social movements that indicated a departure from the Islamic field in the medieval Islamic world emerged from the 2nd/8th century onwards. After the Prophet Muhammad, the Islamic world became the scene of political and theological debates, rebellions, and revolutions. Long-standing sectarian conflicts in the Islamic world, the deterioration of the economic and social structure, a power vacuum, and social chaos led to the emergence of various religious sects. In the regions that adopted Islam at a later stage, Bāṭiniyya thought emerged. It was essentially an un-Islamic conception that blended ancient Hindu, Persian, Jewish, and Zoroastrian elements and disguised the old traditions and customs of the local people with an Islamic appearance. The representatives of the Bāṭiniyya movement at that time were the Ismailis. After the death of Ismail, the eldest son of Ja'far al-Sadiq, the sixth Imam of the Twelver Shiism, the vast majority of the Shiites accepted the younger son Musa al-Kazim as the imam. This branch today constitutes the Twelver Shiism. The Shiites continued the imamate by placing Musa al-Kazim in the seventh place. Another group continued to show loyalty and devotion to Ismail. Since the members of this group froze the chain of imamate at seven, it was called the Sebiyya/Ismailiyya. The adherents of this group gathered around his son Muhammad b. Ismail after Ismail's death (158/774). After Muhammad passed away in 193/809, the group that would be called the Qarmatians believed that Muhammad b. Ismail did not die, that he was the hidden Mahdi, and that he would reappear one day to dispense justice. Members of this group held an esoteric understanding,

believing that the imamate was vested in figures who were at times hidden and later manifested. The sect's view was that the imamate remained with Ismail or Muhammad b. Ismail. They carried out their work in secret in the towns starting from Muhammad b. Ismail. Thus, they initiated the era of hidden imams who secretly guided their followers. According to them, there must always be an imam on earth, known as apparent or hidden, who is alive and fulfills his duty. It is known that the center of the activities of this period of secret imams, which lasted about one and a half centuries, was the Salamiyya and that it was built on the Mahdiism of Muhammad b. Ismail. The guides affiliated with the headquarters in Salamiyya gradually spread their ideas to various regions of the Islamic world. This Batini group took its place in history as the Qarmatians approximately a hundred years later and attracted the attention of the Abbasid administration. This study aims to provide information about the activities and effects of the Qarmatians, a socio-religious group that influenced the medieval Islamic world, in Iraq. This sect, which emerged from Shia-Isma'ilism, continued its existence until the middle of the 3rd/9th century. It emerged in Kufa, Iraq during the Abbasid period and later spread to Syria, Yemen, India and Bahrain. This sect, which remained active for approximately 150–200 years, posed a serious political, social, and economic challenge to the Abbasids, the Sunni representatives of the period. The Qarmatian movement, which was initiated by Hamdân Qarmat in Kufa, Iraq, appealed to the dissatisfied segment of society and turned into a protest movement over time. As a result of the long-lasting struggles with the Baghdad Abbasid Caliphate, the members of the sect were dispersed to different regions. Members of the sect living in scattered areas in Iraq continued to exist there. In this study, the members of this sect, the practices carried out in the political, social and economic fields and the effects of the sect in the Islamic world are discussed. Qarmatism was not limited to Hamdân Karmatism; all the uprisings that occurred during its period and later were attributed to Qarmatians, and sometimes the Fatimid-Isma'ili movement was described as Qarmatism. Esoteric elements and taqiyyat thought were included in the propaganda of the Qarmatians. This understanding, which characterizes Shiite thought, has incorporated religious traditions such as Manichaeism, Judaism, Christianity and Daysaniyya into Islamic thought. The Karmatic way of thinking appears as a way of thinking that includes extremism and intolerance, in which discontent arising from geographical, political, social, economic and military reasons turns into a religious discourse. This way of thinking went so far as to transform the Islamic world of the period into a bipolar structure. The study concludes that it is the source of the formations that harm the Sunni creed in terms of doctrine and method.

GİRİŞ

Tarih boyunca din, toplumları siyasi, sosyal ve iktisadî yönlerden etkileyerek şekillendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslam dini zamanla fetihler yoluyla farklı coğrafyalara yayılmış ve birçok farklı kültürden toplumları bünyesine katmıştır. Fetih hareketleri neticesinde Kuzey Afrika, Avrupa ve Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hayat bulan İslam dini, bu coğrafyalarda muhtelif kültür ve medeniyetleri hâkimiyeti altına almıştır. Bu durumun tabii bir neticesi olarak İslam toplumu mezkûr kültür ve medeniyete mensup yapılarla etkileşime girmiştir. Bununla birlikte eski antik medeniyet merkezlerinin birer birer hâkimiyet altına alınmış olması, her bakımından çeşitlilikler sergileyen heterojen bir toplumsal yapıyı da beraberinde getirmiştir. İslam dininin inanç esaslarının farklı kültürlerle mensup toplumlar tarafından yeniden yorumlanması birtakım teolojik tartışmaların doğmasına yol açmıştır. Bu durumun neticesinde her bir topluluk, kendi entelektüel, felsefî hatta dinî mirasları çerçevesinde İslam dinine yeni yorumlar getirmiştir. Tüm bu gelişmeler İslam'da farklılığın ve çeşitliliğin artmasına, muhtelif dinî akımların ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹

Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam toplumunu ayrılıklara götüren birtakım olaylar yaşanmıştır. Bu süreç devlet başkanlığı sorunu ile başlamış, Hz. Osman'ın katliyle devam etmiş, Hz. Ali ve Muâviye arasında vuku bulan olaylarla sürüp Kerbelâ hâdisesi ile derin ayrılıklara yol açmıştır. Siyasi ve itikadî tartışmaların yaşandığı bu süreçte Müslümanlar çeşitli fırkalara ayrılmıştır.²

H.II/M.VIII. yüzyıla geldiğimizde Orta Çağ İslam dünyasında dinî, fikrî ve toplumsal hareketlerin belirlediğini, çeşitli taraftar gruplarının mezhebe dönüştüğünü görmekteyiz. Bu durum zamanla siyasi, sosyal, kültürel, âmiller ve şahsî emeller taşıyan fırkaların ortaya çıkmasını, mevcut hiziplerin bu yöne evrilmesini de beraberinde getirmiştir. Bu amaçla ilk beliren fırka, Şia ve Şiiliktir. Şia, Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'den sonra nass ve tâyinle halife olduğuna inanan, imametın kıyâmete kadar Hâşimî soyundan veya onun Fâtıma'dan olan soyundan devam edeceğini ileri süren, imamlarının masum olduklarını iddia eden toplulukların ortak adı olarak kullanılmıştır.³

Şia'nın ne zaman ortaya çıktığı konusu oldukça ihtilâfıdır. Hz. Ali'nin (ö. H.40/M.661) kısa süren halifelik döneminde (H.35-40/M.656-661) Şiilikten ve Şii fikirlerden tam olarak bahsedilememektedir. İlk Şii fikirlerin Kerbelâ hâdisesi (H.10 Muharrem 61/M.10 Ekim 680) sonrası özellikle Arap asıllı olmayan Müslümanlar arasında Hicri I. asrın sonlarına doğru oluşmaya başladığı bilinmektedir. Bu noktada Şia'nın bir taraftar grubundan bir mezhebe dönüşmesi sürecinde Kerbelâ vakası önemlidir. Hz. Hüseyin'in (ö. H.61/M.680) Kerbelâ'da şehit edilmesi bütün Müslümanları derinden yaralamıştır. Bu vaka, bazı grup ve şahıslar tarafından istismar edilerek yüzyıllar boyunca sürececek olan fitnelerin başlamasına neden olan bir hâdise olmuştur. Hicri ikinci asrın ilk yarısında ise İslam'ın ruhuna ters düşen bazı fikirler ve gruplar, diğer Müslümanlar tarafından Şiilik olarak değerlendirilmiştir.⁴

Şiiliğin ortaya çıkmasında pek çok siyasi, sosyal, kültürel unsur etkili olmuştur. Ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki temel ayrılık başlangıçta siyasi olsa da Şia'nın yönetimle ilgili anlayışlarını, geliştirdikleri nazâriyeler çerçevesinde önce itikadî zemine oturtması, daha sonra dinin merkezine yerleştirmesi ayrılığın itikadî ve fikhî alana kaymasına yol açmıştır. Fırka, siyasi bir temele dayanmakla beraber kaynaklarda Müslüman Arapların Sasâni İmparatorluğunu çökertmesi ve İran ülkesinin tamamen Arap hâkimiyeti altına geçmesinden duyulan his üzerine kurulmuş olduğu ifadesi yer almaktadır.⁵ Şiiliğin ve onun ana dayanağı olan imamet anlayışının eski İran hanedan mantığının İslam'a aktarılan şekli olduğu düşüncesi kaynaklarda yer almaktadır. Zira tarihin her devrinde otorite sahipleri iktidarlarını güçlendirmek için yetkilerini ilahi güçlerle irtibatlandırma çabası içine girmişlerdir. Krallar ve şâhlara atfedilen özel niteliklerden dolayı onların bazen Tanrı bazen de yarı-tanrı olduğuna inanılmıştır. Şiilikte

¹ Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezhepler'in Doğuş Sebepleri", *Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, S.5 (2005): 7-23; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: AÜİF Yayınları, 1981), 178.

² De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın ve Yaşar Kutluay (Ankara: AÜİF Yayınları, 1971), 62; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1991), 189-190.

³ El-Kummî, ve En-Nevbahtî, *Şii Fırkalar- Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku's-Şia*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 51.

⁴ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 156-157.

⁵ Neşet Çağatay- İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 56;

imamların, “ismet” sıfatı almaları, zâhiri ve bâtinî ilimlere sahip şahıslar oldukları inancı, meşruluğunu, yetkilerini, gücünü Allah’tan almaları bu anlayışın yansıması olarak görülmektedir. Hatta, imama karşı gelmek, Allah’a karşı gelmek şeklinde anlaşılmaktadır. Bu anlayışın altında yatan faktör, İslam öncesi Fars kültürü ve eski kültürlerdeki, tanrı veya yarı tanrı-kral kültürünün Şiiliğin düşünce yapısına yapmış olduğu etkidir. İmama itaatın sistemin temelini teşkil ettiği firkada bu anlayış özellikle “Gâliyye”⁶ gruplarında Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin üzerine aktarılmıştır.⁷

Şia, en erken, Hz. Hüseyin’in şehadetinden sonra siyasî bir eğilim olarak kamuoyu oluşturmaya başlamıştır. Kerbelâ olayından sonra Hz. Hüseyin’in intikamını almak üzere Emevî saltanatına karşı iki önemli hareket tertip edilmiştir. Bu hareketlerden ilki Tevvâbûn hareketidir. Kerbelâ olayının oluşumunda kendi ihanetlerinin payının büyük olduğunu düşünen bir kısım Kûfeli pişmanlık duyarak Hz. Hüseyin’in intikamını almak üzere Tevvâbûn hareketini başlatmıştır. Her ne kadar hareket, hezimetle sonuçlansa da Şia tarihinde ilk Şii hareket veya Şiilik tarihinin dönüm noktalarından biri olarak ya da en azından Ehl-i Beyt adına mevcut düzene bir tepki hareketi olarak görülmüştür.⁸

Tevvâbûn hareketinden sonra Muhtâr es-Sekafî tarafından H.66/M.686 yılında Irak’ta Emevî saltanatına karşı diğer bir isyan hareketi başlatılmıştır. Muhtâr, Hz. Hüseyin’in intikamını almak için başlattığı bu harekette Hz. Ali’nin oğullarından biri olan Muhammed b. el-Hanefiyye’yi⁹ (ö.H.81/M.700) Müslümanların dinî lideri olarak ilan etmiştir. İsyanda özellikle Arap olmayan (Mevâlî) Müslümanların harekete katıldığı bilinmektedir. Muhtâr es-Sekafî Muhammed b. el-Hanefiyye’yi Mehdî ilan ederek “Mehdîlik” kavramını Şii inanç sistemi içerisine dâhil etmiştir. Muhammed b. el-Hanefiyye’nin imametini savunanlar “Keysâniyye”¹⁰ veya “Muhtâriyye”¹¹ adını almıştır. H.67/M.687’de Muhtâr yenilmiş ve binlerce Mevâlî destekçileriyle birlikte öldürülmüştür.¹²

Şia’nın bütün fırkalarında ilk ve ihtilafsız İmâm Hz. Ali (ö. H.40/M.661)’dir. Onun ölümünden sonra imamet görevi oğulları Hasan (ö. H.49/M.669) ve Hüseyin’e (ö.H.61/M.680) intikal etmiştir. Hüseyin b. Ali’nin ölümünden sonra imamet oğlu Ali b. Hüseyin Zeynel Âbidîn’e (ö.H.94/M.712) geçmiştir. Emevîler’e karşı Muhammed b. el-Hanefiyye’nin imametini savunanlar da onun ölümünden sonra Ali b. Hüseyin’e bağlanmıştır. Böylece imamet hemen hemen tamamıyla Hz. Ali’nin, Hz. Hüseyin’den gelen evlâtlarına intikal etmiştir. Daha sonra imameti devam ettiren Muhammed el-Bâkır (ö.H.114/M.733) ile oğlu Ca’fer es-Sâdık (ö.H.148/M.765), sonraki İmâmîler tarafından daha o zaman imam olarak tanınan kimseler şeklinde görülyorsa da siyasetten uzak kalmaya çaba sarf etmişlerdir.¹³

Şii-İmâmîyye’nin on iki imamı arasında isminden en çok söz edilen ve bir otorite olarak görülen Ca’fer es-Sâdık’tır. Onun imamlığı döneminde Hz. Hüseyin’in şehadetinden sonra Emevîler’e karşı Zeyd b. Zeynel Âbidîn (ö.H.122/M.740) ayaklanmıştır. Zeynel-Âbidîn’in küçük oğlu, Muhammed el-Bâkır’ın kardeşi ve Ca’fer es-Sâdık’ın amcası olan Zeyd, Emevî halifelerinden Hişam b. Abdülmelik’e karşı Kûfe’de isyan etmiş, kendisine biat eden on beş bin kişi ile Hişam’ın Kûfe valisi Yusuf b. Ömer

⁶ Gulât/Gâliyye; Terim, Şia’ya mensup olup düşüncelerinde aşırıya giden grupları belirtmek amacıyla kullanılmaktadır. Aynı zamanda Müslüman toplumunda aşırı düşüncelerinden dolayı tasvip edilmeyen grupları da belirtmek için yine bu terim kullanılmıştır. Gulât’ın sözcük anlamı, “haddi aşmak”, demektir. Ehl-i Sünnet müellifleri, Hz. Ali’nin imamet hakkını gasp ettikleri gerekçesiyle Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer’e dil uzatmışlar ve gerçek imamın masum olduğu telakkisini “gulûv” olarak değerlendirmişlerdir. Bu terim genelde Zeydiyye, İsnâaşeriyye dışındaki fırkalar için kullanılmıştır. Gulât akımlarının tamamında imametne inanılan şahıslar ilâhlık mertebesinde görülmüştür. Yaratıcı ve yaratılan insana benzetilmiştir. Bu düşüncelerinin kaynağı olarak Hulûliyye, Tenâsuhiyye, Yahudilik ve Hristiyanlık mezheplerinden faydalandıkları görülmektedir. Gulât’ın ortaya attığı bidatlerin belli başlıları şunlardır: Ulûhiyyet, Teşbih, Peygamberlik iddiası, Bed’a, Ric’at, Tenâsüh, İmâmet ve Batını Te’vil. Bkz. Eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n Nihâl*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 158.

⁷ İlyas Üzümlü, “Sünnî-Şii Yakınlaşması: Dârü’t-Takrîb Tecrübesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.2 (1998): 171-185; Fatih Topaloğlu, “Şia’nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi,” Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010), 128; Şahin Ahmetoğlu, “İslam Mezhepleri Tarihi”nde Karizmatik Liderlik Anlayışı: Hz. Ali Örneği”, *Milel ve Nihâl*, S.3 (2010): 167-188.

⁸ Hasan Onat, “Kerbelâ’yı Doğru Okumak”, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, S.2 (2007): 1-9.

⁹ Muhammed b. Hanefiyye (ö. H.81/M.700) Hz. Ali’nin oğullarındandır. Kaynaklarda kendisinin Muhtâr es-Sekafî’ye destek verdiğini ve Kûfe’deki taraftarlarına Muhtâr’ı desteklemelerini söylediğini gösteren bilgiler mevcuttur. Bkz. Mustafa Öz, “Muhammed b. Hanefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.30, TDV Yayınları, Ankara 2020, 535.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Eş-Şehristânî, *el-Milel*, 133.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Eş-Şehristânî, *el-Milel*, 134.

¹² Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2014), 56.

¹³ Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmîyye Şiası* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984), 158-159.

es-Sekafî ile girdiği savaşta öldürülmüştür. Zeyd'den sonra fikirlerini sürdüren oğlu Yahya (ö. H.125/M.743) ile Zeydîyye fırkası ortaya çıkmıştır.¹⁴

Ca'fer es-Sâdık'tan sonra taraftarlarının bir kısmı oğlu Musa el-Kâzım (ö.H.183/M.799)'ın imametine inanmıştır. Kendisinin H.183/M.799 yılında ölümü üzerine imam olan Ali er-Rıza, Abbâsî halifelerinden el-Me'mun tarafından Irak'a getirilerek veliaht tayin edilmiş daha sonra H.203/M.818 yılında zehirlenmek suretiyle öldürülmüştür. Bundan sonraki imamlar sırasıyla Muhammed et-Takî (ö. H.220/M.835), Ali en-Nakî (ö. H.254/M.868), Hasan el-Askerî (ö. H.260/M.873) ve Muhammed el-Mehdî'dir. Mehdî el-Muntazar¹⁵, lakabıyla anılan Sâmerra'da bir mahzende kaybolduğuna, yeniden dünyaya gelip dünyayı ıslah edeceğine inanılan bu imamlarla, imamların sayısı on ikiye ulaştığı için Şîa'nın bu fırkası "İsnâaşeriyye/On iki İmâmcılar" diye anılır. İsnâaşeriyye mensupları, imamları benimsemeyi inanç konusu hâline getirdikleri için İmâmîyye, fikhî görüşlerini Ca'fer es-Sâdık'a nisbet ettiklerinden "Ca'feriyye", olarak anılmaktadır.¹⁶

Ca'fer es-Sâdık (ö.H.148/ö.765)'ın vefâtından sonra Şîa bünyesinde "İsmâîliyye" adı ile anılan yeni bir fırka ortaya çıkmıştır. Aşırı Şii mezhebi olan İsmâîlîlik, klasik Şii gelenekleri ile şekillenmesinin yanında Bâtınî söylemler taşıyan sapkın "gulât" akımlarla da şekillenmiştir. İsmâîlîler, çok sayıda isyana öncülük etmiştir. Bahreyn'de Karmatî ve Kuzey Afrika'da Fâtımî Devleti'ni kuran dinamik bir dinî, sosyal ve entelektüel hareketin temsilcileri olmuşlardır.¹⁷

Bu çalışmada İsmâîlî/Karmatî faaliyetlerinin dönemin İslam dünyasını siyasi, sosyal ve ekonomik yönden nasıl etkiledikleri, kendi dönemlerinde ve daha sonra ortaya çıkan Sünnî âkideye zarar veren oluşumlara öğreti ve metot bakımından nasıl kaynaklık ettiğinin anlaşılabilmesi hedeflenmiştir. Bu suretle Karmatîlerin itikadî düşüncelerine kaynaklık ettiği düşünülen İsmâîliyye mezhebinden başlayarak, fırkanın Abbâsîler dönemindeki faaliyetleri ana kaynaklar ve modern araştırmalar ışığında ele alınmıştır.

1.İsmâîlîlik/Karmatîlik Farklılaşması

İsmâîlîliğin tarihi genel olarak Hz. Ali neslinden altıncı imam Ca'fer es-Sâdık (H.148/M.756)'ın imametinin mirası konusunda, İmamiyye Şiileri arasında yaşanan anlaşmazlıklara dayanmaktadır.¹⁸

Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünün ardından taraftarları kendi içlerinde imametın veraseti hususunda farklı görüşler ileri sürmüş ve neticede birçok grup ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, "Hâlis İsmâîliyye" olarak adlandırılan, imametın Ca'fer'den sonra oğlu İsmâîl'e ait olduğunu iddia eden gruptur. Fırkanın itikadına göre, İsmâîl'in, daha babasının sağlığında vefat ettiğini reddetmişlerdir. Onlara göre Ca'fer, Abbâsî iktidarının tehdidinden korktuğu için böyle bir yola başvurmuştur. Bu nedenle bir önlem

¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *İtikâdâtı Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn (Müslüman ve Müşrik Fırkaların İnançları)*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, (Beyrut: 1982), 52; Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm, "El-Fihrist", çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 606.

¹⁵ Şii imamet teorisi, Şii doktrinin temel özelliğidir. Hicri dördüncü asrın ortalarında imamet doktrinine önemli bir ilâve yapılmıştır. Buna göre imamların sayısı on iki olup, bunların sonuncusu gaybete gitmiştir. Kâim Mehdî olarak dönüncüye kadar da gaybete kalacaktır. Gaybet fikri, İslam tarihinde özellikle Şii fırkalar tarafından, liderlerinin ölmeyip gözden kaybolduğu ve hayatlarının, kıyamet sahnesini başlatmak için uzatıldığı bir durum olarak ele alınmıştır ve bu şekilde ortaya çıkmıştır. İmâmîyye'ye göre, Hz. Peygamber, on ikinci İmâm Muhammed el-Mehdî el-Muntazar'ın, her yönden kendisine benzeyeceğini, insanların sapkınlığa düşeceğini bir bocalama dönemi başlayacağını, daha sonra döneceğini, zulümle dolmuş yeryüzünü adaletle dolduracağını açıklamıştır. Bkz. Cemil Hakyemez, "On İkinci İmâm'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marîfe*, S.3 (2008):9-25; Cemil Hakyemez, "Gaybet İnanç ve Şiilikteki Yeri," Yayınlanmamış, Doktora Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2004), 19.

¹⁶ Metin Bozan, "İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci," Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2004), 151-152; Ethem Ruhi Fıglalı, "İsnâaşeriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 142-147; Hayrettin Karaman, "Ca'feriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 4-10.

¹⁷ Muzaffer Tan, "İsmâîlîliğin Teşekkül Süreci," Basılmamış Doktora Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2005), 20; Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Alp Eker- Mutlu Bozkurt vd., (İstanbul: İz Yayıncılık, İstanbul, 1993), 342; Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2009), 115.

¹⁸ Farhad Daftary, *İsmâîlîler Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak (Ankara: Doruk Yayınları, 2002), 143; Muzaffer Tan, "İsmâîlîliğin Teşekkül Süreci," Basılmamış Doktora Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2005), 26; Wilferd Madelung, "Das Imamât in der Frühen İsmailitischen Lehre", *Der Islam*, C. 37, (1961): 43-135.

(takîyye) olarak oğlunun öldüğünü ilan etmiştir. Oysa aslında İsmâîl ölmeyip gizlenmişti. O, yeryüzüne hâkim olup insanları idare edene kadar ölmeyecek olan Kâim'dir.¹⁹

Bir diğer fırka ise İsmâîl'in babasından önce öldüğünü kabul ederek oğlu Muhammed b. İsmâîl'in imametini savunmuştur. Bu fırkaya göre imamet babasının hayatında İsmâîl'in hakkıdır, ancak İsmâîl babasından önce ölünce, Ca'fer torunu Muhammed b. İsmâîl'i imam olarak tayin etmiştir. İmamet hakkı onundur. Çünkü Hasan ve Hüseyin'den sonra imamet kardeşten kardeşe geçemez. Bu görüşleri öne sürenlerin lideri İsmâîl b. Câ'fer'in kölesi "Mübârek" olduğundan dolayı ona nispetle bu gruba Mübârekîyye denilmiştir.²⁰

Muhammed b. İsmâîl'in vefat etmesi (H.193/M.809) üzerine "Karmatîler" olarak adlandırılacak grup ise onun ölmediğine, gizlenen Mehdî²¹ olduğuna ve bir gün tekrar ortaya çıkacağına inanmaktadır.²² Bu gruba mensup olanlar Bâtîni anlayışta olup imameti önce gizlenip daha sonra ortaya çıkan şahsiyetlere tahsis etmişlerdir. Fırkanın görüşü, imamet Muhammed b. İsmâîl'de kalmasıdır. Irak'taki İsmâîlî davetin başında bulunan dâî²³ Hamdân Karmat'a nispetle "Kârâmîta" olarak adlandırılacak gruba göre, Muhammed b. İsmâîl, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra yedinci ve sonuncu imamdı ve bu nedenle imameti yedide durdurdıkları için İsmâîlîyye genel olarak Yedi İmâmîcılar/Seb'îyye olarak da tanınmıştır.²⁴ Bunlar, Muhammed b. İsmâîl'den itibaren beldelerde gizli olarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu fırkaya mensup olanlara göre yeryüzünde her zaman bir İmâm bulunmak zorundadır. Yaklaşık bir buçuk asır süren bu gizli İmâmlar döneminde faaliyetlerinin merkezinin Selemiye²⁵ olduğu, düşüncelerinin Muhammed b. İsmâîl'in Mehdîliği üzerine inşa edildiği bilinmektedir. Selemiye'deki merkeze bağlı olan dâîler düşüncelerini zamanla başta Bağdat olmak üzere İslam coğrafyasının birçok bölgesine yaymıştır. Neticede İsmâîlî taraftarları sonraki dönemlerde Bahreyn'de Karmatîler Devleti'ni, Kuzey Afrika'da ise Fâtımîler Devleti'ni kurmuştur.²⁶

2.Karmatîliğin Ortaya Çıkması ve Yayılması

Karmat ismi, kurucusunun adına nispetle "Karmatî" ve çoğul olarak "Karâmîta" ya da "Karmatîyyun" şeklinde adlandırılmıştır. Kaynaklarda Karmat kelimesinin kökeni ile alakalı farklı görüşler mevcuttur. Kelimenin Vasıt bölgesi yerlilerinin dilinde "gizleyen" anlamına geldiği rivayet

¹⁹ Abdülmünim el-Hafnî, Mevsuatü'l-Fırak ve'l-Cemâât ve'l-Mezâhibü'l-İslamiyye, (Kahire, H.1413/M.1993), 43; El-Kummî, ve En-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, 196-197; Muhammed Emîn Gâlib et-Tâvîl, *Târihü'l-Aleviyyîn (Nusayriler Arap Alevilerin Tarihi)*, çev. İsmâîl Özdemir, (İstanbul: Çiviyazıları, 2000), 121; Muzaffer Tan, "İsmâîlîliğin Teşekkül Süreci", 31-32; Metin Bozan, "İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci," 74-76; Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 129.

²⁰ Muzaffer Tan, "İsmâîlîliğin Teşekkül Süreci", 31-32; Metin Bozan, "İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci," 74-76; Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 129; El-Kummî, ve En-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, 196-197.

²¹ Toplumsal yapıda meydana gelen bozulmalar insanları her dönem bir kurtarıcının varlığına inanmaya itmiştir. Bu kurtarıcı beklentisi zamanla dinî bir inanca dönüşmüştür. Şia'nın kollarından ilk defa İsnâaşeriyye'nin benimsediği inanç III/IX. yüzyıldan itibaren sistemli hale gelmiştir. Şia'nın mehdî anlayışına bakıldığında mehdînin gaybette olduğu dönemden ortaya çıkacağı ana kadar mazlumlara, düşkünlere yardım edeceği inancı mevcuttur. Karmatîlerin mehdîliği ise İslamî temelli olmayıp, arkasında her zaman tecessüd etmiş tanrı fikri (hülûliye) yer almaktadır. Şiiler, Mehdî ve Kâim terimlerini eş anlamlı olarak kullanmıştır. İsmâîlîler, özellikle Ubeydullâh'ın Fâtımî Halifeliğini kurmasından sonra, daha çok ikinci terimi tercih etmiştir. Bkz. Daftary, *İsmâîlîler*, 160; Ekrem Sarıkçıoğlu, "Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, 369-371.

²² Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 525; Daftary, *İsmâîlîler*, 140; El-Kummî, ve En-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, 194-195; El-Eş'arî, *Maâkâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri Tarihi)*, çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2005), 57.

²³ Dâî: İsmâîlî mezhebinin propagandacısı, mezhebe çağırıcı (Dâvet eden) anlamındadır. Dâî, İsmâîlîyye mezhebinin mertebesi silsilesinde beşinci derecede yer almaktadır. Bu dâîler sırf din misyonerleri olarak görülmemiştir, aynı zamanda seferlere iştirak ederek içlerinde kumandanlıkta oldukça ün kazanmış olanlar da mevcuttur. En ünlü İsmâîlî-Fâtımî dâîleri, Nâsır-ı Hüsrev, Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, Ebu Yakub Ahmed es-Sicistânî, el-Müeyyed fi'd-din eş-Şirâzî'dir. Dâî'lerin çeşitli görevleri vardır, mezhebi yaymak ve korumak bu görevlerin başında gelmektedir. Bkz. Bernard Carra de Vaux, "Dâî", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 461-462. Dâî teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, "İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da'vet", *İLAM Araştırma Dergisi* C.3 (1998): 10-36.

²⁴ El-Kummî, ve En-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, 196-197.

²⁵ Selemiye: Suriye'de Asî nehrinin doğusunda, Hamâ'nın kırk km. güney doğusunda ve Hıms'ın elli beş km. kuzey doğusunda yer alan küçük bir şehirdir. H. 249/M.864 yılından itibaren İsmâîlî propagandasının gizli merkezi haline gelmiştir. Bkz. Johannes Kramers, "Selemiye", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1997, 419.

²⁶ Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, C.I, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 683; Muhammed Hammâdi b. Malik b. Ebu'l Fedail, *Keşf Esrar el-Bâtuniyye ve Ahbar el-Kârâmîta (Bâtınîler'in ve Karmatîlerin İç Yüzü)*, çev. İsmâîl Hatip Erzen (Ankara: Diyanet Yayınları, 1948), 53-54.

edilmektedir. Kermîte'nin anlamı Nabtî dilinde “kırmızı gözlü” idi. Kurucusu Hamdân Karmat'ın kırmızı gözlere sahip olmasından dolayı bu şekilde adlandırılmıştır. Karmatî ifadesi ise kaynaklarda farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kimi kaynaklarda ayrı bir kavim olarak tanıtılır iken, kimi kaynaklarda ise Aşağı Mezopotamya'da köylü ve çiftçi yerine kullanılmıştır. Ancak kaynakların geneline bakıldığında Kûfe'deki İsmâîlî dâisi Hamdân b. Eş'as Karmat'a (ö. H.293/ M.906) nisbetle bu adı aldığı neticesi ortaya çıkmaktadır.²⁷

Karmatîlik, Irak'ın Kûfe Sevâd'ı²⁸ bölgesinde ortaya çıkmıştır. Kaynaklarda yer alan rivayete göre; Merkez Suriye Selemiye'den²⁹ yönetilen İsmâîlî davetin başında bulunan Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh³⁰ Irak kırsalına dâiler göndererek faaliyetlerini burada başlatmıştır. Fırkanın başında bulunan Abdullah'ın babası Meymûn, Hz. Ali'nin ilâhlığını iddia eden Meymûniyye fırkasının nispet edildiği kişidir. Meymûn ve oğlu Deysânilerdendi³¹. Rivayet'e göre; Abdullah, yaşadığı dönemde peygamber olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte sihirbazlık gösterileri yaparak insanları etkilemeye çalışmıştır. Etrafındakilere yeryüzünün kendisine düğüldüğünü, nereye isterse en kısa zamanda gittiğini söylüyor, bu şekilde uzak ülkelerde meydana gelen olaylardan haber veriyordu. Çeşitli yerlere gönderdiği tertipçi adamları sayesinde hileler yapıyordu. Bu kişilerin bulundukları bölgelerden onun kaldığı yerlere güvercinler uçuyor bu sayede Meymûn yanındakilere olacakları haber veriyor ve halk da anlatılanlara kanıyor idi. Meymûn bu şekilde İslam coğrafyasının tüm ülkelerini dolaşmıştır. Asker Mükerrrem bölgesine geldiğinde burada baskı altına alınca Basra'ya kaçmıştır. Orada da baskına uğrayarak Hims yakınındaki Selemiye'ye kaçmıştır. Burada çok sayıda çiftlik satın alan Meymûn, Kûfe ovasına davetçiler göndermiştir.³²

İsmâîlîliğin teşekkül sürecinde Meymûn el-Kaddâh'ın rolü ile ilgili pek çok rivayet mevcuttur. Şii-İsmâîlî kaynaklarda Meymûn el-Kaddâh'tan bahsedilmemektedir. Ancak İbn Nedîm'in El-Fihrist'inde geçen rivayete göre; Meymûn, insanları Hz. Ali'nin ilahlığına çağıran Meymûniyye fırkasının kurucusu olup aynı zamanda Deysânîyye koluna da mensuptur. Oğlu Abdullah İsmâîlî davetin başında bulunmuştur. Abdullah uzun müddet kendi peygamberliğini iddia etmiş, görüşlerinden dolayı gizlenerek belde belde dolaşmıştır. Selemiye'ye geldiğinde Hamdân b. el-Eş'as el-Karmat ona katılmıştır. Bu rivayetler daha sonraki muhâlif yazarlarca da zikredilmiştir. Abdulkâhîr el-Bağdâdî, Bâtîniyye davasını Meymûn ve Hamdân Karmat ile başlatmaktadır.³³ Muhalif kaynaklarda İslam dışı unsurların dine alet edilmesinde rol oynayan aynı zamanda Bâtîni davasının kurucusu olarak görülmüştür.³⁴ Meymûn el-Kaddâh, bazı kaynaklarda Fâtîmî soyunu ve itikâdını kötülemek için düzenlenen bir mitolojiden ibaret olarak görülmektedir. Ancak İmâmî kaynaklarda Meymûn el-Kaddâh

²⁷Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 510; Louis Massignon, “Karmatîler”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB Yayınları, İstanbul 1977, 353; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.VII, 373; Clement Huart, “Hamdân Karmat”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 179; Muhammed Hammâdî b. Malik b. Ebu'l Fedail. *Keşf Esrar el-Bâtîniyye ve Ahbar el-Kârâmita (Bâtînilerin ve Karmatîlerin İç Yüzü)*. çev. İsmâil Hatip Erzen. Ankara: Diyanet Yayınları, 1948; Abdulkâhîr b. Tahir b. Muhammed el-Bâğdâdî, *El-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

²⁸Kûfe Sevâd'ı, Orta Çağ İslam coğrafyacıları, Bağdat'ın güneyinde kalan ve Akad, Bâbil ve Sümer bölgesine karşılık gelen Mezopotamya'ya Sevâd adını vermişlerdir. Kuzeyde Tîkrît'ten güneyde Basra Körfezi'ne, doğuda Zağros Dağları'nın başladığı Hulvan'dan Bağdat'ın kuzeyinden geçerek batıda çölün başladığı Kadisiye yakınlarına kadar uzanan bölge Sevâd olarak adlandırılmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C.V, (Beyrut: Dâr el-Kitab el-Arabi neşri, 1977), 576; Heinrich Schaeder, “Sevâd”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1966, 522; İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 22; Mustafa Demirci, “Sevâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 576.

²⁹Burası, İsmâîlîler'in hicret yurdu (dârul-hicre) olarak kabul edilmektedir. Bkz. Mustafa Gâlib, *Tarihu'd-D'aveti'l-İsmâîliyye*, (Daru'l-Endülüs, 1979), 149-157.

³⁰İsmâîlîliği ve dayandığı Bâtîni akîdeyi kurup geliştiren gulât hareketinin önderi olarak bilinmektedir. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, “Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 117-118.

³¹Deysânîyye: Deysan adındaki şahsın taraftarlarından oluşan fırkadır. Nur ve zulmet olmak üzere iki aslın varlığını kabul ederler. Nur; irade ve tercih ile hayır işlerken, zulmet tabiatı ve zorunluluğu gereği şer işler. Âlemde var olan her türlü hayır, yarar, güzellik ve hoşluk nurdandır. Her türlü şer, çirkinlik, zarar ve kötülük ise zulmettendir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 240.

³²En-Nedîm, *El-Fihrist*, 631.

³³Bağdâdî, *El-Fark Beyne'l-Fırak*, 219.

³⁴Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'ul-gurer*, C. VI, (thk. Salahaddîn el-Müneccid, Kahire, 1961),18.

ve oğlu, imam Muhammed el-Bâkır ve Câ'fer es-Sâdık'tan hadis rivayet eden şahıslar olarak görülmektedir.³⁵

H. III./M. IX. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında, İsmâîlîler, çeşitli bölgelere, güney Irak ve çevresindeki alanlara çok sayıda dâî göndererek faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. İbn Nedîm Irak'taki İsmâîlî daveti, H. 261/M.874 yılında başlatmaktadır.³⁶

Karmatîliğin Irak'ta ortaya çıkışı ile alakalı kaynaklarda birçok rivayet mevcuttur. Rivayete göre; Abdullah b. Meymûn, Irak kırsalına Hüseyin el-Ehvâzi adında bir Bâtîni dâîsini görevlendirmiştir. Hûzistân taraflarından Kûfe Sevâdî'na gelerek en-Nehreyn olarak adlandırılan bölgeye yerleşen bu dâî, burada zamanının çoğunu ibadete ayırarak kendi halinde yaşamıştır. Dünyadan el etek çeken, hurma yapraklarını öğütüp yiyen ve yalnız kendi kazancından geçimini sağlamaya çalışan bu dâî bol bol namaz kılıyor, kendisiyle sohbette bulunan insanlara zühtten, takvadan ve dünyanın geçiciliğinden bahsediyordu. Ayrıca insanoğluna farz kılınan namazın bir gün içinde elli vakit olduğunu bildiriyor ve halka bu telkinleri yapıyordu. Dâî, insanları, Peygamber'in Ehl-i Beytinden bir imama davet etmeğe çalışmıştır. Bu şekilde kısa sürede etrafında birçok kimsenin toplanmasını sağlamıştır. Yine rivayete göre dâî, hasta bir halde yolun kenarında terkedilmiş olarak köyün halkından kızıl gözlü birisi tarafından bulunmuştur. Gözlerinin kırmızılığından dolayı ona "Kermîte" adı verilmiştir. Bu kişinin hastalanması üzerine Kermîte dâîyi evine götürmüş ve iyileşinceye kadar evinde tutmuştu. İyileştikten sonra dâî bölgenin halkını kendi mezhebine davet etmiş, halk da ona uymuştu. Kendisine bağlanan her kişiden biat'a davet ettiği imam adına alıyormuş gibi birer dinar alıyordu. Bu müritlerinden on iki kişilik bir nakipler heyeti seçerek halkı kendi mezheplerine davet etmelerini sağlamıştı. Onlara şöyle diyordu: "Sizler Hz. İsa'nın havârilere gibisiniz." Bu bölgenin halkından kendisine mürit olanlar işlerini güçlerini bırakıp sürekli olarak kendilerine tavsiye ettiği gibi namaz kılmakla vakitlerini geçirmeye başlamıştı. Ancak bu durum, bölgede çok fazla köy ve arazisi bulunan el-Heysam'ı rahatsız etmiştir. el-Heysam, zirâî işlerin aksamasından dâî'yi sorumlu tutarak onu hapsedirmiştir. Daha sonra el-Heysam'ın evinde bulunan cariyelerinden birinin yardımı ile kurtulan bu kişi insanlara oradan nasıl kurtulduğu ile ilgili hiçbir şey söylememiştir. Bu haber etrafa yayılınca bölge halkı onun Allah tarafından oradan alınıp başka bir yere bırakıldığı ve başka bir yerde görüldüğü şeklindeki düşüncüyü yaymıştır. Olayın bu şekilde etrafta yayılması onu halkın gözünde bir hayli büyüttü. Ancak bu durumdan sonra öldürülmekten korkup Şâm'a kaçmış ve kendisinden hiçbir haber alınamamıştır. Dâî ortadan kaybolduktan sonra kendisi ile ilgilenen Karmat'ın adı ile anılmaya başlamıştır. Hamdân, dâî Hüseyin'in anlattıklarından etkilenerek bildiği öğretileri kendisine de aktarmasını istemişti. Hüseyin el-Ehvâzi doktrinlerini kendisiyle paylaştıktan sonra yerine Hamdân'ı tayin etmiştir.³⁷

Hamdân, dâî Hüseyin el-Ehvâzi'nin anlattıklarından çok etkilenmiştir. H. 264/M.877'de Bâtîni mezhebine girmiştir. Ehvâzi'nin vefat etmesi üzerine O'nun halefi olarak Irak'ta Bâtînilik faaliyetlerine devam etmiştir. Hamdân, başlıca bölgelere dâîler göndererek, davasını Kûfe'nin köylerinde ve Güney Irak'ın başka kesimlerinde örgütlemeye başlamıştır. Kısa zamanda, çok sayıda yandaş kazanan Hamdân, fırkanın merkezi Suriye/Selemiye'de bulunan liderleri ile sürekli irtibat halinde olarak onlardan gelen emirleri uygulamıştır.³⁸

3.İsmâîlîlik/Karmatîlik ve Bâtînilik İlişkisi

İsmâîlî öğretisinin en dikkat çekici özelliği, fırkanın da Bâtîniyye olarak adlandırılmasına yol açan zâhir-bâtın ayrımıdır. Hareket gizlilik esası üzerine kurulduğundan, ilk dönemleri hakkında açıklayıcı bilgiler oldukça sınırlıdır. Hareket, kendini gizleyen bir İmam ve "dâî" adı verilen kişiler tarafından hiyerarşik bir yapılanma oluşturmuştur. Bu yapılanmanın düşünce temeli, hakikatin ve kutsallığın Bâtîni olduğu anlayışı üzerinde inşa edilmiştir.³⁹

³⁵ Bağdâdî, *El-Fark Beyne'l-Fırak*, 219; En-Nedîm, *El-Fihrist*, 630; Muzaffer Tan, "İsmâîlîliğin Teşekkül Süreci", 156; Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 133; Daftary, *İsmâîlîler*, 178.

³⁶ En-Nedîm, *El-Fihrist*, 632;

³⁷ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi'l-Tarih*, C.VII, 373; Daftary, *İsmâîlîlik*, 180; Huart, "Hamdân Karmat", *İA*, V, 179.

³⁸ el-Bağdâdî, *El-Fark Beyne'l-Fırak*, 220; Abdullah Ekinci, "Orta Çağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâîlî-Karmatî Hareketinin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *Belleten* 69, S. 255 (2005): 499-516, En-Nedîm, *El-Fihrist*, 636.

³⁹ Eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihâl*, 174.

Bâtınlık, “gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” anlamındaki batn veya butun kökünden türeyen bâtın kelimesine, nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Bâtıniyye, kaynaklarda her zâhirin (bir şeyin görünen yüzü) bir bâtını ve her nassın (dini kaynak) bir te’vili (yorumu) bulunduğunu, bunun da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O’nunla ilişki kurmuş masum bir İmâmın bilebileceğini iddia eden gruplara verilen ortak ad olarak geçmektedir.⁴⁰

Bâtıniyye terimi, ilk defa H.V./M.XI. yüzyılda Makdisî’nin el-Bed ve’t-Târih’inde geçmektedir. Müellif, Bâtınlığın Ebu Müslim döneminde ortaya çıktığını, birçok farklı sınıf ve fırka içinden oluştuğunu ve Kur’an’ı Bâtını bir metotla yorumlayan bir Şii topluluk olarak belirtmiştir.⁴¹

H.VI/M.XII. yüzyıldan itibaren zâhir-bâtın ayırımına önem veren gruplara verilen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴² H.V/M.XI. ve H.VI/M.XII. yüzyıllardaki kaynaklarda ise İslam’a zararlı bir akım olarak geçmektedir.⁴³

Bâtıniyye’nin kaynağı Yeni Eflatunculuk ve Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefi akımların yanı sıra Sâbiilik, Mecûsîlik ve Yahudilik ile Yunan felsefesine dayandırılmaktadır. İsmâilî mensupları, Bâtını söylemi, farklı düşünce gelenekleri ile şekillendirmişlerdir. Maniheizm, Sâbiilik ve Deysâniyye gibi İslam dışı inançların fikirlerini İslam düşüncesiyle harmanlayarak kurtuluş için ilahî kaynaklı gizli bilginin elde edilmesi gerektiği tezine dayalı düalist bir karakter taşıyan senkretik bir yapı ortaya koymuşlardır. Bunları büyük oranda Şii-Gulât hareketler üzerinden kendi itikatlarına dâhil etmişlerdir.⁴⁴

Kaynaklarda İsmâilî/Karmatîlik’teki Tev’il (yorum) ve Bâtın nazâriyesi Ebu’l-Hattâb’a dayandırılmaktadır. Ebu’l-Hattâb’ın Bâtını görüşlerinin İsmâilîliğe taşınması sonucu artık İsmâilîyye Bâtıniyye’den ayırt edilemeyen bir mezhep haline gelmiştir. Kaynaklarda Ebu’l-Hattâb, aşırı fikirlere sahip “galî bir şahıs” olarak zikredilmektedir. Kurucusu olduğu Hattâbiyye⁴⁵, Ebu’l Hattâb’ın peygamberliğini, daha sonra da ulûhiyetini iddia etmiştir. Ancak kaynaklar Ca’fer es-Sadık’ın kendisini bu sapık görüşlerinden dolayı lanetlediğini zikretmektedir. Ca’fer es-Sadık sonrası yaşanan imamet tartışmaları sonucu oluşan Mübarekiyye kolu içinde Hattâbiyye mensuplarının bir kısmının varlıklarını devam ettirdiği bilinmektedir.⁴⁶

⁴⁰ Daha sonra farklı bir yapı oluşturacak olan Hasan Sabbâh liderliğindeki hareket ise İsmâilîyye’nin yeni kuşağı olarak adlandırılmıştır. Hasan Sabbâh Bâtınlığını İsmâilî/Karmatîler’den ayıran özellik “Tâlimiyye” öğretisinin benimsenmesidir. Tâlimiyye, akıl yürütmenin yasak olduğu, doğruların sadece imam tarafından açıklanmasını isteyen görüşe denir. Bilginin kaynağı sadece masum imam kabul edilmektedir. Allah-u Teâlâ’yı bilip tanımak ancak sâdık bir muallim vasıtasıyla olabilir. Bâtınlık’ta tâlim ilkesi düşüncesi (rey) ve akılların tasarrufunun iptal edilerek, yerine sadece masum imamın tâlimine (öğretmenine) davet edilmesi anlamına gelmektedir. Bkz. Şehristânî, *El- Mîlel ve’n Nihâl*, 178; Muzaffer Tan, *Bâtınlık Kavramı ve Bâtını Fırkaların Tarihi Meselesi*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000,14.

⁴¹ Mutaahhar b. Tâhir El- Makdisî, *el-Bed’ ve’t-Târih*, C. V, Nşr. Clement Huart, (Bağdat, 1916), 133-134; Muzaffer Tan, *Bâtınlık Kavramı ve Bâtını Fırkaların Tarihi Meselesi*, 19.

⁴² Bâtın ve Bâtıniyye kavramı Süfiyye ile bağlantılı olarak da ele alınmış bir kavramdır. Bâtını fırkalar, Kur’an ve hadislerin zâhirlerinin, bir de bâtınlarının olduğunu iddia etmekle birlikte, şeriati ve ibadetleri askıya almışlardır. Bu fırkalar ile Süfiyye’nin ortak özelliği, nassların zâhiri manalarının yanı sıra bâtını anlamlarının varlığını kabul etmeleridir. Ancak bu fırkalardan farklı olarak Süfiyye’nin bâtını yorumlarının içerisinde oldukça fazla işâri/ışaret eden yorumların varlığı dikkat çekmektedir. Özellikle de ilk dönem Süfiler’in içerisinde, şariat ve ibadetleri askıya almak şeklinde bir yaklaşımın mevcut olmadığı gibi tam tersine bunlara aşırı bir bağlılık söz konusudur. İşâri tefsirin Allah aşkı ve fenafillâh düşüncesi altında gelişip sistemleştiği dönemde tasavvufun da sistemleşme dönemine tekabül etmektedir. Her ayetten manalar çıkarma akımı kendini göstermiş ve nihayet Kur’an’ın manasının sonsuz olduğu hükmü yerleşmiştir. Kur’an’ın kadim ve Allah kelâmı olduğu düşüncesinden hareketle Süfiler, onun sonsuz mana içerdiği sonucuna varmışlar ve bu çerçevede, onun manalarını keşfetmenin, ancak Allah’ın, velî kullarının kalplerinde açtığı enginlikle doğru orantılı olduğunu savunmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, “Tefsirde Zâhir-Bâtın Dualizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum”, *İslamiyât, II*, S.3 (1999): 101-120; Fikret Karapınar, “İlk Dönem Süfiler’in Nasları Yorumlama Tarzı”, *Kur’an’ın Bâtını ve İşâri Yorumu*, Ed. Prof. Dr. Mustafa Öztürk, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 97-119.

⁴³ Avni İlhan “Bâtıniyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 190-194; Ahmet Ateş, “Bâtıniyye”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul 1979, 339-342;

⁴⁴ Ali Avcu, “Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci”, 283.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat “Hattâbiyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, 492-493.

⁴⁶ Muzaffer Tan, “İsmâilîliğin Teşekkül Süreci”, 52.

Daftary'a göre Şii Bâtınlılığı tam gelişimini İsmâîlîlik'te bulmuştur. Öyle ki, bütün dinsel metin ve formüllerin lafzından çok içsel anlamına verdiği önemden dolayı mezhep, İsmâîlîlik adı kadar Bâtınlık adıyla da tanınmıştır.⁴⁷

Karmatîlerin temel tezlerinden birisi, gaybette olan Muhammed b. İsmâîl'in yakın zamanda Kâim-el-Mehdî olarak yeniden döneceği beklentisidir. Ric'at olarak adlandırılan bu anlayış Şîî gulât çevrelerde özellikle Peygamber soyundan gelenlerle ilgili olarak gündeme getirilmiş, buradan da İsmâîlîliğe aktarılmıştır. Yahudilik'te ricat anlayışı önemli bir yer tutmuştur. İsmâîlîliğin Yahudi-Hristiyan geleneğiyle etkileşimde olduğunu göstermesi açısından önemli bir husustur.⁴⁸

İsmâîlîler/Karmatîler Yeni Eflatuncu düşünceden yola çıkarak evrenin düzenine felsefi bir açıklama getirmeye çalışmışlardır. Gnostik ve Hermetik düşünceyi İslamî düşünce ile harmanlamışlardır. Horasan-Mâverâünnehir bölgesindeki Karmatîler özellikle Sicistânî ile bu fikirleri Yeni Eflâtuncu felsefenin bakış açısıyla yeniden yorumlayarak bir taraftan felsefenin İslam toplumunda kabul görmesine katkıda bulunmuş diğer taraftan daha önceki gnostik ve hermetik tabiatlı itikâtları aklı bir temele ve sisteme oturtmuştur.⁴⁹

Karmatîlerin geliştirdiği doktrinde yedili sistem dikkat çekmektedir. Buna göre, dünyanın oluşumundan itibaren din tarihi bu sistem çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre sistem Keşif, Fetret ve Setr (gizli) Devri olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Keşif Devrinde dünyaya iyiliğin hâkim olup şeriata ihtiyaç duyulmadığı ardından gelen Fetret Devrinde iyiliğin halk üzerindeki etkisinin azalarak şeriatın kesintiye uğradığı Setr Devrinde ise peygamberin şeriatı ortaya koyduğu Bâtını anlayışı uygulayacak olan vasisini de tayin ettiği düşüncesi hâkimdir. Son devirde imamların gizliliği esastır. Zuhur ettikleri anda bir önceki şeriatı ortadan kaldırarak yeni bir dönemin Keşif Devresini başlatmış olurlar bu döngü ruhun maddeden kurtulup nefse döndüğü ana kadar tekrar edecektir. Yedi büyük devir bu üç aşamadan geçerek gelişme gösterecektir.⁵⁰

Karmatîler ile ilgili kaynaklarda İslam şeriatını iptal ettiği iddiası yer almaktadır. H.286/M.899 yılında gerçekleşen Fâtımî-Karmatî bölünmesinden önceki İlk İsmâîlîlik'te İslam şeriatının nesh edilmediği görülmektedir. Bölünmeden sonra ise Fâtımîler İslam şeriatına bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Ancak Karmatî çevrelerde bölünmeden sonra İslam şeriatının yürürlüğüne genel olarak son verilmiştir. Bununla birlikte Karmatî çevreler içerisinde de İslam şeriatına bağlı kalmaya devam eden bazı grupların varlığına rastlanılmaktadır. Karmatîlerin şeriatı nesh etmelerinin temel dayanağı Mehdî'nin çağı olan Yedinci Devrin başlamış olduğunu düşünmeleridir. Onlara göre Mehdî Muhammed b. İsmâîl'in ortadan kaybolması ile Hz. Muhammed'in şeriatının hükmü sona ermiş ve şeriatsızlık dönemi olan Yedinci Devir başlamıştır.⁵¹

İsmâîlî imamet doktrini, siyasî gelişmelerin de etkisiyle zaman içinde değişiklik göstermiştir. Fâtımî Devleti'nin ortaya çıkmasıyla birlikte devletin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî, İsmâîlî davetin başına geçmiştir. Muhammed b. İsmâîl'in mehdî olarak geri döneceği şeklinde bilinen öğretiyi tamamen değiştirerek kendisini Mehdî olarak ilan etmesi üzerine Karmatîliğin kurucusu Hamdân Karmat'ın tepkisi ile karşılaşmıştır. Şöyle ki Karmatîlik'te ilk benimsenen düşünce, Muhammed b. İsmâîl'in gizlenmiş son imam ve mehdî olup tekrar dünyaya geldiğinde görev yapacağı şeklindeki doktrin idi. Dolayısıyla imam sayısı yedi ile sınırlandırılmıştı.⁵² Hamdân Karmat bu doktrin sayesinde Mehdî'nin bir gün dünyaya tekrar geri döneceğini gerekçe göstererek var olduğu bölgelerde rahatça vergi toplayabiliyordu. Fakat bu öğreti, Fâtımî Devleti'nin ilk halifesi Ubeydullâh eliyle büyük ölçüde değiştirilmiştir. Ubeydullâh, Muhammed b. İsmâîl'in Fâtımîler'in atası olduğunu iddia etmiştir. Ca'fer

⁴⁷ Daftary, *İsmâîlîler*, 133.

⁴⁸ Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 74.

⁴⁹ Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S.10/3 (2010): 199-246.

⁵⁰ El-Kummî, *En-Nevbahtî, Şii Fırkalar*, 202.

⁵¹ Ali Avcu, "Erken Dönem İsmâîlîliğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine", C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.13/2 (2009): 267-287.

⁵² Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmâîlîlik ve Yaşadığı Fakhlaşmalar", *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12/2 (2012): 111-145; Ali Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, S.15/I (2011): 151-171; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 228-237.

es- Sâdık'ın ölümünden (H.148/M.765) sonra imametın oğullarına, ardından onun nesli aracılığıyla dedelerine ve kendisine kadar geldiğini iddia etmiştir. Bu şekilde beklenen imam düşüncesi terk edilmiştir. Ubeydullâh, yeni öğretisini gerçekliğe uydurabilmek için Mehdîlik kavramında da düzeltmeler yapmak zorunda kalmıştır. Onun getirdiği reforma göre, Mehdî'nin işlevleri de değişiklik geçirmiştir. Mehdî'nin görevi, artık, İslam şeriatını kurup bütün dünyada adalet düzenini sağlamak değil, kılıç aracılığıyla şeriatı savunmak olarak yeniden tanımlanıyordu.⁵³

Böylece H.286/M.899'da itibaren Karmatî ismi, Kûfe Sevâd'ında Hamdân'a bağlı olarak faaliyette bulunanları ve diğer bölgelerde yaşadıkları halde yeni yorumu kabul etmeyen İsmâilî gruplara verilen ortak bir isim haline gelmiştir.⁵⁴

4. Irak'ta Karmatîlerin Faaliyetleri

Hamdân Karmat'ın davetin başına ne zaman geçtiği tam olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda bu konu ile alakalı H.264/M.877 ve H.261/M.874 tarihleri zikredilmektedir. Hamdân'ın H.286/M.899 yılında Fâtımîler'in kurucusu Ubeydullâh'ın kendisini Mehdî olarak ilan etmesine kadar merkez Selemiye'ye bağlı bir şekilde ve dâîlerin talimatlarıyla faaliyetlerini gerçekleştirdiği bilinmektedir.⁵⁵ Mihreveyh b. Zikreveyh es-Selmânî, Cülendî er-Râzî, İkrime el-Bâbilî, İshak el-Bûrânî, Utayf en-Nîlî önemli dâîlerindendir. Ancak Hamdân'ın faaliyetlerinde ona en çok destek olan başyardımcısı, kayınbiraderi Abdan idi. Hareketlerinde büyük ölçüde bağımsız olan Abdan, Irak'ta, Güney İran ve Bahreyn'de Zikreveyh b. Mikreveyh ve Ebu Said el Cennâbî gibi çok sayıda dâî'yi atamıştır (H.261/M.874).⁵⁶

Hamdân, H.276/M.890 yılında Kûfe'de kendisine makam olarak Darü'l-Hicre'yi inşa etmiştir. Burası inançları için yurtlarından ayrılan müminlerin yaşayacağı bir kale olarak görülmüştür. Hamdân'ın burayı bir nevî üs merkezi olarak kullandığı tahmin edilmektedir.⁵⁷ Burada kendisine katılanlardan çeşitli adlar altında vergiler toplamaya başlamıştır. Onlara öncelikle her bir kişi için "fitr" ismi ile bir gümüş para, sonra "hicra" ismi ile bir altın para almıştır. Hamdân vergi uygulamasına delil getirmek için Kur'an'dan çeşitli âyetler tevil etmiştir. O, buna delil olarak şu ayeti gerekçe göstermiştir. Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al.⁵⁸ Daha sonra "bulga" adı verilen yedi altınlık bir vergi almaya başlamıştır. Nihayet işi daha da ileriye götürerek "ulfa" (kadında ve malda ortaklık) yükümlülüğünü getirmiştir. Bunların en önemlisi üyelerin gelirlerinin beşte birinin beklenen mehdî adına harekete ödenmesi idi. Daha sonra her köye bir dâî tayin ederek halkın mal ve mülkünün idaresini bu dâîlere vermiştir. Hamdân vergi uygulamasına delil getirmek için Kur'an'dan çeşitli âyetler tevil etmiştir. Buna göre: "Bilin ki aldığınız şeylerin beşte biri Allah'a aittir."⁵⁹ Ona göre alınan verginin delili bu âyet idi. Ayrıca Hamdân, herkese ait malların müşterek kullanılmasını emretmiştir. Buna delil olarak ise şu ayeti gerekçe göstermiştir: "Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetini düşünün. Sizler birbirinize düşman idiniz de O, sizin kalplerinizi birleştirdi de onun nimeti sayesinde kardeş olarak uyandınız."⁶⁰ şeklinde Kur'an'dan âyetler okuyarak vergiler toplamıştır.⁶¹

Kaynaklarda Hamdân'ın faaliyetlerinden Abbasîler'in haberdar olduğu ancak yeterli tedbiri alamadıkları şeklinde bilgiler yer almaktadır.⁶² Şöyle ki Kûfe'de, Karmatîlerin yaptıklarından haberdar olan bölgenin valisi, Hamdân Karmat'ın halktan aldığı vergiler sayesinde büyük bir gelir elde etmiştir. Bunun üzerine Kûfe halkından bir grup, Halife Mu'tezid'e (H.279-289/M.892-902) giderek Karmatîlerin yaptıklarından ve İslam'a karşı yeni bir din uydurdıklarından bahsetmiştir. Ancak halife

⁵³ Muzaffer Tan, *Tarihsel Süreçte İsmâilîlik ve Yaşadığı Faklılaşmalar*, 115.

⁵⁴ Daftary, *İsmâilîler*, 182; Mustafa Öz, "İsmâilîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 130.

⁵⁵ En-Nedîm, *El-Fihrist*, 632; Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 145.

⁵⁶ En-Nedîm, *El-Fihrist*, 632; Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 154.

⁵⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Sosyal-Kültürel İslam Tarihi*, C. V, çev. İsmâil Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986), 312; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.VII, 373; Huart, "Hamdân Karmat", *İA*, V, 179.

⁵⁸ 9/ Tevbe Sûresi, 103. Âyet. Kur'an Yolu Tefsiri, C. III (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 55-57.

⁵⁹ 8/Enfal Sûresi, 41. Âyet. Kur'an Yolu Tefsiri, C. II (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 692.

⁶⁰ 3/Âl-i İmran Sûresi, 103. Âyet. Kur'an Yolu Tefsiri, C.I (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 643-644.

⁶¹ Huart, "Hamdân Karmat", *İA*, V, 179.

⁶² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.VII, 374.

anlatılanlarla ilgilenmeyince bu grup Kûfe'ye geri dönmüştür. Bu dönemde hilafet merkezinin ilk etapta Karmatîleri yönetime karşı ciddi bir tehlike olarak görmediği anlaşılmaktadır.⁶³

Karmatîlerin, sessiz sedasız teşkilatlanıp silahlı isyanlara girişmesinde Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî durum etkili olmuştur.⁶⁴ Bu dönemde Abbâsî Halifeliği, merkezi otoritenin uzak olduğu bölgelerde etkisini kaybetmiş, taşrada hükümdarların merkezi hâkimiyetlerinin zayıflamasına paralel olarak askerlerin gücü artmıştır. Bu durum Abbâsî Devleti bünyesinde isyanların çıkmasına sebep olmuştur.⁶⁵ Bu dönemde Abbâsî Devleti'nin karşılaştığı en büyük isyan, Halife Mu'temid (H.256-279/M.870-892) Devrinde yaklaşık on beş yıl sürmüş olan Zenc İsyanı'dır (H.870/M.883).⁶⁶ Abbasîler'e karşı düzenlenen Zenc İsyanı'nın Karmatî İsyanı'na zemin hazırladığı tahmin edilmektedir. Şöyle ki Zenc İsyanı yarattığı etkiler bakımından Karmatîlik ile ilişkilendirilebilir. Taberî, H.255/M.869 yılı olaylarını anlatırken Zenc isyanına destek veren "Karmatîyyûn" adlı bir grubun varlığından bahsetmektedir.⁶⁷ Karmatîler ile Zenciler'in bir ilişkisinin olup olmadığı konusu ihtilaflıdır. Fakat çıkış noktası, yayıldığı coğrafya, gücünü köylülerden alması gibi hususlara bakıldığında bu hareketi örnek aldıkları söylenebilir.⁶⁸ Hamdân Karmat'ın Zenci liderine gittiği ve ona ortaklık teklif ettiği bilinmektedir. Karmat'ın Zenci liderine; "Ben bir mezhebe bağlıyım ve yanımda kılıç sallayabilecek yüz bin adam vardır. Benim hakkımda görüşünü belirt, eğer seninle bu mezhep konusunda anlaşsaksak adamlarımla birlikte sana gelir, katılırım; bu mezhebe yanaşmayacak olursan da çeker giderim." dediği fakat görüş birliğine varamadıkları kaynaklarda geçmektedir. Merkezi idarenin bu isyan ile meşgul olması Karmatîlerin sessiz sedasız teşkilatlanmalarına sebep olmuştur.⁶⁹

Hamdân'ın faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında Şia içinde yaşanan iç gelişmeler de etkili olmuştur. Karmatî hareketi ortaya çıktığında İmâmîyye'nin on birinci imamı henüz yeni vefat etmişti. Pek çok İmâmîyye kaynağında belirttiği gibi Hasan el-Askerî, yerine geçecek kişiyi açıkça ilan etmemişti. Mezhep taraftarları kendi içinde bölünmeler yaşamakta idi. Ancak onların büyük çoğunluğu bir Mehdi'nin gelmesi fikrini benimsemiştir. İmâmî çevrelerdeki bu veraset krizi İsmâilî dâiler için bir fırsat olarak görülmüştür. Hasan el-Askerî ölünce, o sırada birçok bölgede büyüyen İmâmîyye taraftarları bu süreçte Karmatîlere yaklaşmıştır. Şiilerin yoğun olduğu Kûfe ve Basra gibi diğer yerlerde de aynı beklentinin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Karmatîlerin Mehdi'ci anlayışı, Irak ve diğer bölgelerdeki Şii İmâmîyye mensubu birçok kişinin Karmatîlerin saflarına geçmesine sebep olmuştur. Bu sayede, Hamdân ve taraftarları bölgede kısa sürede başarı elde etmiştir.⁷⁰

Ayrıca bu dönemde toplumun genelinde kıyametin yaklaştığı şeklinde bir beklenti hâkimdi. Buna göre: Bâtîniyye'ye mensup bir Mecûsî olan Ebu Abdullah el-Aradî isimli bir şahıs, astronomi (ilmu'n-nucûm)' ye göre birtakım hesaplamalar yaparak Mecûsî hükümlerini geri verecek bir insanın ortaya çıkacağını, yeryüzünü istila edeceğini ve bu kişinin yedi yüz yıl hüküm süreceğini belirtmiş ayrıca Zerdüş'tün hükümlerini ortaya atarak yönetimin Araplardan Acemlere döneceğini iddia etmiştir. Bâtîni inanç esasına göre bu vakit el-Müktefi (H.289-295/M.901-907) ve Muktedir (H.295-320/M.907-932)'in zamanlarına uygun düşmekte idi. Ancak Mecûsî şahsın akıl ve din dışı olan bu ifadeleri gerçekleşmemiştir.⁷¹

⁶³ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.III (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 288; Salim Yılmaz, "Abbasîler'de Mu'tazid ve Müktefi Dönemi," Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Marmara Üniversitesi, 2004), 171; Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Ankara Üniversitesi, 2009), 188.

⁶⁴ Salim Yılmaz, "Abbasîler'de Mu'tazid ve Müktefi Dönemi." 171, 172.

⁶⁵ Ira Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi (Hz. Muhammed'den 19.Yüzyıla)*, C.I (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 130; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.VIII, 172.

⁶⁶ Zenc İsyanı hakkında bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke, Orta Çağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2005).

⁶⁷ Ali Avcu, "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci," 29.

⁶⁸ Abdullah Sağır, "Abbasî Döneminde Zenci Hareketi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Marmara Üniversitesi, 2002), 53; Massignon, "Karmatîler", *İA*, VI, 353.

⁶⁹ Musa Baydar, "Abbasîler Tarihinde (H.255-270/M. 869- 883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007), 12.

⁷⁰ Cemil Hakyemez, Şia'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam, İsam Yayınları, İstanbul, 2009, 75-80; Metin Bozan, "İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci," 155; Cemil Hakyemez, "On İkinci İmâm'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", 10; Cemil Hakyemez, "Gaybet İnancı ve Şii İslam Tarihi", 87.

⁷¹ el-Bâğdâdî, *El Fark Beyne'l- Fırak*, 223.

Mu'temid (H.256-279/M.870-892) zamanında teşkilatlanan Karmatîler, Halife Mu'tezid (H.279-289/M.892-902) Devrinde silahlı isyanlara başlamıştır. Güney Irak'ın insanlarını kısa sürede etrafında toplayan Hamdân Karmat'ın propagandalarının siyasî bir önem kazanması ancak Ceziretü'l-Arab'a doğru yönelmesi neticesinde gerçekleşmiştir.⁷² Zenci isyanından beri Güney Irak'ta denetimlerini etkili biçimde yeniden kuramamış olan Abbasîler'in dikkatinden kaçmaya devam eden hareket, ilk açık protestolarını H.284/M.897'de yapmıştır.

Bu sırada Ubeydullâh el-Mehdî'nin mestur imam ve onun vekili anlayışında bir doktrin değişikliğine giderek kendisinin imam olduğunu öne sürmesinden sonra Hamdân yeni doktrinden desteğini keserek Güney Irak'ta bağımsız bir şekilde hareket etmiştir. (H.286/M.899).⁷³

Hamdân Karmat ve yardımcısı Abdân'ın kendi bölgelerindeki daveti sonlandırmalarından sonra Hamdân'ın ortadan kaybolduğu Abdân'ın ise öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Bu olay üzerine Irak'taki davet başsız kalmıştır. Hamdân ve Abdân'a bağlı dâiler ise bölgedeki faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.⁷⁴ Bu esnada Bahreyn'deki davetin kısa sürede başarı elde etmesi üzerine Irak Karmatîlerinin önemli bir kısmı Bahreyn'e bağlanmıştır.⁷⁵ Abdân'ın öldürülmesinden sonra yeğeni İsâ b. Mûsâ'nın Karmatîlere önderlik ettiği ve bu sayede davetin Irak'ta yaşamaya devam ettiği görülmektedir.

Irak bölgesindeki grup Vâsıt civarındaki isyanda bölge halkına saldırarak kadınların ve çocukların da bulunduğu bir grup insanı katletmiştir. Bunun üzerine Vali Bedr harekete geçerek bölgedeki Karmatîleri etkisiz hale getirmiştir. Karmatîlerin reisleri ele geçirilerek öldürülmüştür (H.287/M.900).⁷⁶

Irak'ta dağınık bir yapı arz eden bu fırkanın mensupları Vasıt ve Basra merkezli başarısız isyanlarından sonra farklı fırkalar içerisinde erimiştir. Bir kısmı Fâtımî saflarına, bir kısmı ise Bahreyn Karmatîlerine katılmıştır. Kûfe'deki bu dağınık grup arasında Ebu Hatim el- Zûtti isimli bir dâî ön plana çıkmıştır (H.295/M.907). Bu dâî kendisine katılanlara bazı sebzelerin yenilmesini ve etini yemek için hayvan kesilmesini yasakladığından yandaşlarına "*Bakliyye*" adı verilmiştir. Bu isim, daha sonra Muhammed b. İsmâîl'in mehdîliğine inanmayı sürdüren Güney Irak Karmatîlerinin tamamı için kullanılmıştır. Bu grup Bahreyn Karmatîlerine katılarak "*Acemiyyûn*" adını almıştır.⁷⁷

Sevâd bölgesindeki Karmatî grubu faaliyetlerine devam etmiştir. Bu gruba bağlı bazı kimseler toplanarak başlarına Hureys b. Mesud adlı bir adamı emir tayin etmiştir (H.928/M.315). Bunların sayısı yaklaşık olarak 10.000 civarında idi. Aynu't-Temr civarında ortaya çıkan bir başka grup ise başlarına İsâ b. Mûsâ'yı Mehdî tayin ederek hep birlikte Mehdîlik davasına çağrıda bulunmaya devam etmişlerdir. Bu iki grup şehrin dışında bir merkez kurarak şehrin haracını toplamaya ve burada görevli olan kimseleri şehirden uzaklaştırmaya başlamıştır. Bölgeye tamamen hâkim olan grup, etrafta yağmalar yapmış ve birçok insanı öldürmüştür. Bunun üzerine Abbasî Halifesi, Karmatîler üzerine büyük bir ordu göndermiştir. Karmatîler mağlup edilerek sancaklarına el konulmuştur. Ele geçirilen sancakların üzerinde şu ayet yer almakta idi: "Biz, yeryüzünde zayıf bırakılmış olanlara (mustaz'aflara) iyilik yapmak, onları, imamlar yapmak ve yeryüzüne vâris kılmak istiyoruz."⁷⁸ Bu sancaklar alınıp Bağdât'a getirilmiş ve Sevâd bölgesinde bulunan Karmatîlerin hâkimiyetlerine son verilmiştir.⁷⁹

⁷² Adam Mez, *10.Yy.'da İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 352.

⁷³ Bernard Lewis, "İsmâîlîler", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 1120; Öz, "İsmâîliyye", *DİA*, XXIII, 130.

⁷⁴ Ahmed b. Abdilvehhab en- Nuveyrî, "*Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*" C. XXV. thk. Abdu'l Majeed Tarhinî, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 114-115; Massignon, "Karmatîler", *İA*, VI, 353;

⁷⁵ Mu'tezid Devrinde (H.278-289/M.892-902) İkinci Karmatî hareketi Bahreyn'de Ebû Said el-Cennâbî liderliğinde başlamıştır. Fars bölgesinden olan bu dâinin merkez Selemiye ile ilişkisinin olup olmadığı hususu ihtilaflıdır. Ancak kaynaklarda Hamdân ve başyardımcısı Abdân ile irtibatla olduğu iddiası yer almaktadır. Kısa zamanda birçok kimseyi etrafına toplayan Cennâbî, Bahreyn ve çevresinde hâkimiyet kurmuştur. Doğu Arabistan kıyılarındaki şehirleri ele geçiren ve Bahreyn'de bir üs kuran Ebû Tâhir el-Cennâbî askerî güç elde ederek Basra'yı tehdit etmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *El- Kâmil Fi't- Tarih*, C.VII, 410.

⁷⁶ Massignon, "Karmatîler", *İA*, VI, 353; İbnü'l-Esîr, *El- Kâmil Fi't- Tarih*, C.VII, 427.

⁷⁷ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510.

⁷⁸ 28/Kassas Süresi 5. Ayet (Diyanet Vakfı meâli).

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *El- Kâmil Fi't- Tarih*, C.VIII, 156.

Karmatîler, H.929/M.316 yılında Terviye gününde⁸⁰ Mekke’de hacılar saldırmış, Mescid-i Harâm’ın ve Kâbe’nin içindekileri kılıçtan geçirmiştir. Ayrıca Karmatîler, Hacerü’l-Esved’i⁸¹ yerinden söküp Hecer’e götürmüşlerdir. Mekke emîri İbn Muhalleb liderliğinde bir grup Karmatî reisine gidip mallarını geri vermesini rica etmişse de Karmatî, onların bu ricalarını kabul etmediği gibi hepsini öldürmüştür. Öldürülen hacıların bir kısmı Zemzem kuyularına atılmış, Kâbe örtüsü de Karmatîlerce çalınmıştır.⁸²

Karmatîlerin acımasız bir şekilde hacılara saldırması Abbasî Halifesi’ni hac kervanlarını onlardan korumak için yüzbinlerce altın geçit hakkı ödemeye mecbur bırakmıştır. Karmatîlerin Mekke ve Kâbe’ye yaptıkları, Fâtımî halifesi Ubeydullâh’a ulaşınca o, Karmatî reisinin bu yaptıklarını kınamış ve onu lânetlemiştir. O’na son derece kızıp şu mektubu yazmıştır: “Bizim mezhebimizi perişan ettin, bu yaptıklarıyla davet ve devletimizin küfür ve ilhâd adını almasına neden oldun. Şayet almış olduğun malları iade etmeyip Hacerü’l-Esved’i getirip yerine koymaz ve Kâbe örtüsünü de iade etmez isen dünya ve ahirette ben senden uzak olacağım.”⁸³ Karmatîler, Hacer’ül-Esved’i yirmi iki yıl ellerinde tutmuş, ancak H.339/M.951 yılında Fâtımî Halifesi el- Mansur’un emri ile yerine iade etmişlerdir.

Hacer’ül-Esved taşının çalınması Karmatî İsyanı’nın zirvesi olarak görülmüştür. Bu olaydan sonra Bahreyn Karmatîlerine paralel olarak Irak Karmatîlerinin de siyasî güçlerinin zayıflamaya başlamıştır. Zaten dağınık durumda olan ve farklı merkezlerden yönetilen Irak Karmatîleri bu başarısız isyanların ardından iyice dağılarak yerel küçük gruplar halinde varlıklarını sürdürmüş bir kısmı Fâtımî saflarına katılmıştır.

Abbasî halifeleri Karmatîlerin yaptığı akınları ve yarattığı korkuyu barış yoluyla bertaraf etmeye çalışmışlardır. Bunun neticesinde Karmatî birliklerinin bir kısmı halifenin hizmetine alınmıştır. H.357/M.968 yılından itibaren Karmatîlerin bulunduğu bölgelerdeki bütün minberlerden halife için dualar okunmaya başlamıştır. Bahreyn Karmatîleri ise farklı dönemlerde Abbasî Halifeliğini zor durumda bırakmışlarsa da yenilerek geri çekilmişlerdir. Varlıklarını Oval Adası ve Bahreyn bölgesinde devam ettirmek durumunda kalmışlardır.⁸⁴ Siyasî hâkimiyetlerini Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh Dönemine kadar sürdürmüşlerdir.⁸⁵

SONUÇ

Karmatîlik, Şii/İsmâîliyye mezhebinden doğmuş; İslam dünyasında var olan mezhep çatışmaları, ekonomik ve sosyal yapıda meydana gelen bozulmalar neticesinde genişleyip yayılma imkânı bulmuş bir harekettir. Bu hareket Irak’ta Hamdân Karmat ile başlamış ancak onunla sınırlı kalmamıştır. Kendi döneminde ve daha sonra çıkan bütün ayaklanmalar Karmatîlere mal edilmiş, bazen de Fâtımî-İsmâîlî hareketi Karmatîlik olarak nitelendirilmiştir.

Karmatîlerin propagandalarında Bâtını unsurlar yer almıştır. Şiiliğin inanç esaslarından beslenen bu anlayış, Maniheizm, Yahudilik, Hristiyanlık, Deysânîyye gibi İslam dışındaki inanç sistemlerinden etkilenmiştir. Karmatîlik temelde Bâtını unsurlar taşıyan ve İslam’ın temel referansları olan Kur’an ve sünnete bağlılığı ifade eden Sünnî akideye karşı gelişen bir hareket olarak karşımıza çıkmıştır. Bu hareket aynı zamanda mevcut coğrafî, siyasî, sosyal, ekonomik sebeplerle ortaya çıkan birtakım hoşnutsuzlukları da içinde barındırmıştır. Bu hoşnutsuzluklar zamanla dini bir söyleme dönüşmüştür. Neticede karşımıza mevcut otoriteyi yok sayan aşırılığa giden bir grup ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 200

⁸⁰ Zilhicce ayının 8. günü, Kurban Bayramı arifesinden bir önceki güne denk gelmektedir. Aynı zamanda hacın bir rükünü olan Arafat’a çıkışın başlangıç günüdür.

⁸¹ Hacerü’l-Esved: Arapça’da “siyah taş” anlamına gelmektedir. Kaynaklar, Hacerü’l-Esved’in Hz. İbrâhim tarafından Kâbe’nin inşası esnasında tavafin başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirildiğini ifade etmektedir. Rivayetlere göre bu taş cennetten çıkmıştır. Nûh Tufanı esnasında melekler bu taşı Ebu- Kubeys dağında korumuşlardır. Sonradan İbrahim peygamber Kâbe’yi yaparken Cebail bu taşı getirip ona vermiş, o da taşı Kâbe’nin kuzey tarafına koymuştur. Volkanik bir taş olup, yalnız bir çıkıntısı vardır ve burası kırmızımsıdır. Hac sırasında her tavafta bir kere bu taşla dokunmak yahut dokunur gibi karşıdan işaret etmek, hac törenlerindendir. Bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 240.

⁸² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, C.XI (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 282-283; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 119; İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, VIII, 174.

⁸³ İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, VIII, 174.

⁸⁴ Mez, 10. Yy. ‘da *İslam Medeniyeti*, 352.

⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, IX, 42.

yıl tarih sahnesinde kalan Karmatîler, dönemin Sünnî temsilcisi olan Abbasî Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Bu hareket, bölgedeki Abbasî iktidar boşluğunun uzun yıllar Karmatî ve Fâtımîler'in anlayışları ile dolmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdûlmünim el-Hafnî. Mevsuatu'l-Fırak ve'l-Cemâât ve'l-Mezâhibu'l-İslamîyye. Kahire, 1993.
- Ahmed b. Abdilvehhab en- Nuveyrî. *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. C. XXV. thk. Abdu'l Majeed Tarhinî, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmîyye.
- Ahmetoğlu, Şahin. "İslam Mezhepleri Tarihi'nde Karizmatik Liderlik Anlayışı: Hz. Ali Örneği". *Milel ve Nihâl*, S.3 (2010): 167-188.
- Ateş, Ahmet, "Bâtîniyye", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 2, MEB Yayınları, İstanbul 1979, 339-342.
- Avcu, Ali. "Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci." Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ankara Üniversitesi, 2009.
- Avcu, Ali. "Erken Dönem İsmâililiğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.13/2 (2009): 267-287.
- Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S.10(3) (2010): 199-246.
- Avcu, Ali. "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci". *Cumhuriyet Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, S.15/I (2011): 151-171.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l-Fırak)*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Baydar, Musa. "Abbasîler Tarihinde (H.255-270/M. 869- 883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.
- Bozan, Metin. "İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci," Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ankara Üniversitesi, 2004.
- Brockelmann, Carl. *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İsmâilî Dâî ve Fatımî Da'vet". *İLAM Araştırma Dergisi* C.3 (1998): 10-36.
- Cüveynî. *Tarih-i Cihangûşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Çağatay, Neşet- Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Daftary, Farhad. *İsmâilîler Tarih ve Öğretileri*. çev. Erdal Toprak. Ankara: Doruk Yayınları, 2002.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2014.
- Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke, Orta Çağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.
- Demirci, Mustafa, "Sevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 576.
- Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm. *El-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ekinci, Abdullah. "Orta Çağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâ'ilî-Karmatî Hareketinin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları". *Belleten* 69, S. 255 (2005): 499-516.
- El-Kummî ve En-Nevbahtî. *Şii Fırkalar- Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku's-Şîa*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

- El-Eş'arî. *Maḳâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri Tarihi)*. çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Eş-Şehristânî. *el-Milel ve'n Nihâl*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Fahreddin er-Râzî. *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn (Müslüman ve Müşrik Fırkaların İnançları)*. nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr. Beyrut, 1982.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmâmîyye Şîası*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 117-118.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 142-147.
- Gâlib, Mustafa. *Tarihu'd-D'âveti'l-İsmâîliyye*. Daru'l-Endülüs, 1979.
- Hakyemez, Cemil. "Gaybet İnanıcı ve Şiilikteki Yeri." Yayınlanmamış, Doktora Tezi., Ankara Üniversitesi, 2004.
- Hakyemez, Cemil. "On İkinci İmâm'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife*, S.3 (2008): 9-25.
- Hakyemez, Cemil. Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci İmâm. İstanbul: İsam Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî-Dinî-Sosyal-Kültürel İslam Tarihi*. C. V, çev. İsmâil Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986.
- Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. C.I, çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1991.
- Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 510-514.
- Hodgson, Marshall. *İslam'ın Serüveni*, çev. Alp Eker - Mutlu Bozkurt vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Huart, Clement, "Hamdân Karmat", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 5, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 179.
- İbn Hurdazbih. *el-Mesalik ve'l Memalik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İbn Kesîr. *El-Bidaye ve'n-Nihaye*. C. XI, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbnü'l-Esîr. *El- Kâmil Fi't- Tarih: İslam Tarihi*. C.VII-VIII. çev. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İlhan, Avni, "Bâtîniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 190-194.
- Karaman, Hayrettin, "Ca'feriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 4-10.
- Karapınar, Fikret. "İlk Dönem Sufiler'in Nasları Yorumlama Tarzı". *Kur'an'ın Bâtîni ve İşârî Yorumu*. Ed. Prof. Dr. Mustafa Öztürk. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 97-119.
- Kramers, Johannes, "Selemiye", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1997, 419.
- Lapidus, Ira. *İslam Toplulukları Tarihi (Hz. Muhammed'den 19.Yüzyıla)*. C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Lewis, Bernard, "İsmâîlîler", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 5, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 1120-1124.

- Madelung, Wilferd. "Das Imamât in der Frühen İsmailitischen Lehre". *Der Islam*, C.37(1961): 43-135.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve 't-Târîh*. C. V, Nşr. Clement Huart. Bağdat, 1916.
- Mantran, Robert. *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: AÜİFYayınları, 1981.
- Massignon, Louis, "Karmatîler", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 6, MEB Yayınları, İstanbul 1977, 352-359.
- Mez, Adam. *10.Yy. 'da İslam Medeniyeti*. çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Muhammed Hammâdi b. Malik b. Ebu'l Fedail. *Keşf Esrar el-Bâtıniyye ve Ahbar el-Kârâmita (Bâtınilerin ve Karmatîlerin İç Yüzü)*. çev. İsmâil Hatip Erzen. Ankara: Diyanet Yayınları, 1948.
- Muhammed Emîn Gâlib et-Tâvîl. *Târîhü'l- Aleviyyîn (Nusayrîler Arap Alevîlerin Tarihi)*. çev. İsmâil Özdemir. İstanbul: Çivi yazıları, 2000.
- Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- O'leary, De Lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. çev. Hüseyin Yurdaydın ve Yaşar Kutluay, Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Onat, Hasan, "Hattâbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, 492-493.
- Onat, Hasan. "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri". *Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* (2005): 7-23.
- Onat, Hasan. "Kerbela'yı Doğru Okumak". *Akademik Ortadoğu Dergisi*, S.2 (2007): 1-9.
- Öz, Mustafa, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 128-133.
- Öz, Mustafa, "Muhammed b. Hanefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.30, TDV Yayınları, Ankara 2020, 534-536.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Zâhir-Bâtın Dualizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum". *İslamiyât*, II, S. 3 (1999): 101-120.
- Sağır, Abdullah. "Abbasi Döneminde Zenci Hareketi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Marmara Üniversitesi, 2002.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, "Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, 369-371.
- Schaeder, Heinrich, "Sevâd", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1966, 522.
- Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ul-Gurer*. C.VI. thk. Salahaddîn el-Müneccid. Kahire, 1961.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 228-237.
- Tan, Muzaffer. "Bâtınlık Kavramı ve Bâtını Fırkaların Tarifi Meselesi". Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi., Ankara 2000.
- Tan, Muzaffer. "İsmâilîliğin Teşekkül Süreci." Basılmamış Doktora Tezi., Ankara Üniversitesi, 2005.
- Topaloğlu Fatih. "Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi." Yayınlanmamış Doktora Tezi., Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.

- Tan, Muzaffer. "Tarihsel Süreçte İsmâililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.12/2 (2012): 111-145.
- Üzüm, İlyas. "Sünnî-Şîî Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi". *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.2 (1998): 171-185.
- Vaux, Bernard Carra de, "Dâ'î", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C.3, MEB Yayınları, İstanbul 1987, 461-462.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Buldân*. C.V. Beyrut: Dâr el- Kitâb el-Arabî neşri, 1977.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. C.III, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Yılmaz, Salim. "Abbasîler'de Mu'tazîd ve Müktefî Dönemi." Yayınlanmamış Doktora Tezi., Marmara Üniversitesi, 2004.